

СОЦІАЛЬНА МІФОЛОГІЯ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Аналізується соціальна міфологія як інструмент маніпулювання суспільною свідомістю, що видається небезпечним у поляризованому українському соціумі.

Ключові слова: соціальна міфологія, суспільна свідомість, інструментальна функція, історична пам'ять, національна безпека.

Rudenko Yuliia. Social mythology in the public consciousness as a threat to national security of Ukrainians

The article is devoted social mythology, as a tool to manipulate public opinion that there is unsafe for the polarized Ukrainian society.

Key words: social mythology, social consciousness, the instrumental function, historical memory, national security.

У структурі суспільної свідомості України значне місце посідає міфологемна (міфологічна) складова, яка ґрунтується на спрощеному, ірраціональному та догматичному сприйнятті соціальної та політичної дійсності. Як конфронтаційний за своєю сутністю, такий, що не враховує глибини та складності соціальних та політичних процесів, цей тип осмислення дійсності на діяльнісному рівні перетворюється на протистояння між різними соціальними, етнічними групами, релігійними громадами, прихильниками різних політичних цінностей тощо. Це породжує нестабільність у державі та може загрожувати її національній безпеці. Тому дослідження якісних характеристик цього типу суспільної свідомості може мати неабияке практичне значення в контексті забезпечення національної безпеки.

Окреслену проблематику, пов'язану із функціонуванням соціальної міфології у суспільстві знаходимо у працях таких учених, як: Я. Грицак, Ю. Канигін, В. Котигоренко, А. Колодій,

В. Кремень, Л. Нагорна, М. Попович, Г. Почепцов, В. Ткаченко, М. Шульга та ін. Однак під зазначеним кутом зору ця проблема недостатньо досліджена. Отже, мета цієї статті – визначення якісних характеристик феномена «соціальна міфологія», які можуть створювати загрози національній безпеці України.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати низку завдань: по-перше, визначити якісні характеристики міфологічного (міфологемного) типу свідомості; по-друге, з'ясувати, які функції у суспільстві виконує соціальна міфологія; по-третє, проаналізувати, які загрози для стабільності суспільства та національної безпеки держави може мати реалізація цих функцій; по-четверте, до яких небезпечних наслідків може призвести переважаючий міфологемного типу свідомості для поляризованого українського суспільства.

Слід зазначити, що у низці досліджень соціальна міфологія часто пов'язується з тоталітарною ментальністю, «оскільки тоталітарна ментальність і відповідна їй міфологічна дійсність будується не на реальних фактах, а на певних судженнях та ідеологічних обґрунтуваннях... Фіктивна, ілюзорна, штучно сконструйована дійсність займає місце реально існуючій дійсності»¹. Але цілком очевидно, що компоненти тоталітарної свідомості та ментальності залишаються у структурі сучасної суспільної свідомості пострадянських країн, у тому числі України. Адже це явища значно консервативніші, ніж, наприклад, соціальні та політичні інститути. Останні можна швидше «модернізувати» (на зразок соціальних і політичних інститутів країн із розвинутими демократичними традиціями), ніж суспільну свідомість.

У сучасних умовах тоталітарна свідомість має такі прояви: «... дивне поєднання дилетантизму та непрофесіоналізму, з одного боку, і всезнайства – з іншого... У політичній сфері – війна законів, підзаконних актів і просто рішень, які приймаються не тільки різними органами й на різних рівнях, але в одному й тому ж органі та одними й тими ж людьми... Живучість тоталітарної ментальності проявляється, зокрема, у масовому прагненні виокремитися, прославитися... Тут не можна не згадати також про своєрідний сплеск садо-мазохистського комплексу – пошук ворогів, змовницький комплекс, викривання та самовикривання...»². Це, звісно, не весь перелік «симптомів» тоталітарної

свідомості, які перераховує політолог К. Гаджиєв. Але, на нашу думку, деякі з окреслених проявляються і в сучасній Україні.

Водночас навіть якщо не стояти на позиціях наявності в суспільній свідомості українського соціуму залишків тоталітарної свідомості, відкинути тезу про зумовленість соціальної міфології винятково тоталітарною свідомістю, жодним чином не можна заперечити сам факт продукування соціальної міфології в нашій країні. «Сьогоднішній стан «розколотості» суспільної свідомості в Україні — це розплата за схильність до соціальної міфотворчості, наслідувальну стратегію, нечіткі орієнтири та етнократичні тенденції в гуманітарній політиці», — стверджує Л. Нагорна³.

Отже, що таке соціальна міфологія та яким типом суспільної свідомості вона продукується? Чим може загрожувати суспільству й державі переважання саме такого типу?

Останнім часом науковці розрізняють два типи суспільної свідомості — раціональний і магічний. На відміну від раціонального — активістського й діяльнісного магічний тип (його називають ще міфологемним) за своєю сутністю утопічний і водночас налаштований на конфронтацію. Він передбачає своєрідний, теологічний тип світосприйняття — із культовими стереотипами, безальтернативними настановами, цілковитою відсутністю критичної оцінки власних вад.

«Епоха модерну, здається, засвідчила незаперечні переваги логічного та наукового раціоналізму. Однак у рамках парадигми раціональності неможливо пояснити наявність ідеальних, вічних, трансцендентних форм людського буття; її орієнтаційна спроможність виявилася обмеженою. Але свідомість, як і природа, не терпить вакууму, і заповнюється він міфами»⁴.

Відтак, з'ясуємо, які функції виконують в суспільстві соціальні міфи. Як соціальне явище, міф має виконувати інструментальну функцію, бо придатний, на думку Г. Почепцова, для конструювання іміджів і заповнення лакун, відведених для друзів і ворогів. Оскільки міф є конструкцією, то відпадає необхідність щоразу поновлювати ідеологеми, інколи буває досить навіть натяків⁵.

Але популярність міфів пояснюється не лише їх інструментальною (яка зазвичай має і маніпулятивний характер) функ-

цією, але й зручністю спрощених, сприйнятих на віру певних стереотипів суспільної свідомості. На думку Р. Барта, міф дарує есенціальну простоту; в світі, який він організовує, немає суперечностей, оскільки немає глибини⁶. Тобто ще однією важливою функцією міфу, в контексті нашої статті, є стереотипізація та примітивізація суспільного простору.

Існує легко простежувана закономірність — чим простіша й дохідливіша метафора, тим з більшим успіхом вона може використовуватися для підміни штучно створеними конструктами тих образів, які виробляються у ході цілком природного, етнокультурного, мовного, конфесійного розвитку того чи іншого народу.

Оскільки, як зазначалося, соціальний міф має інструментальну (часто маніпулятивну), то він спрощено трактує складні соціальні та політичні процеси, часто використовується для легітимізації існування політичної еліти в суспільстві. Особливо коли бракує раціональних чинників легітимізації її існування. Але загроза криється в іншому: штучно створені політичною елітою міфологеми починають жити власним життям, мають велику інерційну силу, бо ґрунтуються на ірраціональних, часто етнічних або релігійних чинниках, спекулювання на яких може призвести, як переконує світовий досвід, до найсерйозніших з усіх типів конфліктів — етнополітичних та релігійних, які можуть загрожувати стабільності країни та її національній безпеці.

Учені стверджують, що позараціональність міфу і примат у ньому образно-емоційного підґрунтя спричиняють його популярність саме в часи суспільної нестабільності. Насамперед до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях ґрунтуються штучно сконструйовані соціальні міфологеми, в їх основі лежить опозиційність «ми - вони», протиставлення «героїв» і «негідників». Застосування евфемізмів, підміна понять виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню сутність подій і явищ.

«Особливість міфу як складного смислового комплексу в тому, що він не піддається верифікації і спростуванню фактами. Живучість міфів зумовлюється тим, що вони перебувають у позараціональному просторі, експлуатуючи інтуїтивні відчуття й генетично успадковані пересуди. У соціальному та політич-

ному просторі міф поряд з маніпулятивною виконує і своєрідну «обмежувальну» функцію — він задає параметри відокремлення «свого» політичного простору від «чужого». Саме тому «спростування» міфів виявляється, як правило, невдячною справою, адже вони сприймаються «на віру»⁷.

У нашій країні нерідко для конструювання соціальних міфів політики використовують (як засіб) феномен історичної пам'яті, бо саме історичні реалії глибоко закарбовуються у суспільній свідомості. Відповідно «політична історія» як «досоціалістичного, так і соціалістичного періодів впливає на формування суспільної свідомості сучасної України. Колективна історична пам'ять включає в себе історичні символи (важливі події з історії народу, фігури, видатні особистості...), міфологізовані образи та легенди, стереотипи тощо»⁸.

Неважко переконатися, що наша історична пам'ять суцільно зіткана із міфів, починаючи з трипільського, через киеворуський та козацький, аж до залишково-радянського тощо... Будь-які спроби розхитати бодай один із цих міфів шляхом раціоналістичних міркувань і неспростовних фактів ані у колі професіоналів, ані на рівні масової свідомості «не спрацьовують». Насамперед тому, що кожен міф намертво зрісся з певною ідеологією та відповідає цілком визначеним політичним потребам. Відтак дискусії на теми історичної пам'яті у політиків перетворюються, як правило, на зливу взаємних звинувачень у заангажованості й не підносять рівень історичного знання, а навпаки, дискредитують його. Тобто загроза існує не в наявності соціальних і політичних міфів (про об'єктивні підстави існування раціоналістичного та міфологемного типу свідомості ми вже зазначали), а в переважанні міфологемного типу на рівні суспільної свідомості, оскільки він ґрунтується на ірраціональних, емоційних чинниках, тому легко може використовуватися політичною елітою як інструмент для маніпуляцій суспільною думкою. Міф не залишає поля для дискусій та пошуку консенсусу, бо він оперує догмами, формуючи психологічну схильність до принципової безкомпромісності, край небезпечної у дезорієнтованому, поляризованому соціумі.

На думку Л. Нагорної, в Україні, справді, у суспільній свідомості йде болісний процес пошуку нових форм соціокультурної

ідентифікації. Оскільки різні соціальні групи, окремі індивіди шукають нових точок опори у різних площинах соціального буття, дедалі поглиблюється відчуття розриву єдиного духовного простору, з'являються значні коливання й відмінності у визначенні базових цінностей, загострюється полеміка навколо напрямів дальшого розвитку суспільства⁹. І штучно створені соціальні та політичні міфи можуть тільки загострити окреслені процеси. Бо «міфотворчість не залишає місця для буденного життя, для елементів громадянського суспільства, для феномена взаємопроникнення культур і т. ін.»¹⁰. Окреслені тенденції дестабілізують суспільство, створюють поживний ґрунт для різного роду нелегітимних способів розв'язання соціальних суперечностей, різноманітних форм масового протесту, що створює, у свою чергу, проблеми у сфері забезпечення національної безпеки країни, що сьогодні є більш ніж очевидним.

Водночас несправедливо було б не сказати, що за відповідних обставин соціальний міф виконує й певні позитивні для суспільства функції. Наприклад, на компенсаційній функції міфу наголошує Е. Баталов: міф може пом'якшувати відчуження людини від соціуму, відігравати роль своєрідного громовідводу. Соціальна міфологія — це соціетальна психотерапія, яка одночасно і зцілює, і віддаляє від реальності, примирює з нею, спрощує й приборкує її, надає суб'єктові впевненості в собі й разом з тим небезпечно завищує його самооцінку. Міф бере на себе потрібні людині функції, які непідвладні науці й лише частково можуть виконати релігія та мистецтво, — він формує у членів цієї спільноти уявлення про спільну долю, задає смисл існуванню певного народу серед інших, сприяє його самоідентифікації¹¹.

Але залежно від цивілізаційної суті певного суспільства міфи можуть націлювати на самоствердження і паралізувати енергію творення, можуть зближувати з іншими народами та віддаляти від них. А щодо української мрії, яка формувалася в річищі ідей національного визволення, то за умов незалежного державного існування вона виявляється поки що «безкрилою», оскільки національні еліти не зуміли надати їй футурологічного спрямування¹². Справді, сучасна українська соціальна міфологія поки що «дивиться очима назад», переважно культивуєчи задоволені претензії, які часто замішані, як ми вже зазначали, на регіональ-

них відмінностях, «виймаючи» з шафи історії України «скелети», а також культивує претензії до сусідніх держав, загострюючи стосунки у зовнішньополітичній площині. Вважаємо, що немає потреби пояснювати, що все вищевказане не сприяє інтеграції суспільства, постійно створює внутрішні, та зовнішньополітичні загрози, які негативно впливають на стан національної безпеки країни.

Деякі вчені наполягають: необережне «конструювання» соціальних міфів в Україні, дійсно, може загрожувати її територіальній цілісності; особливо у випадку, коли відбувається процес штучного загострення певними політичними елітами регіональних відмінностей. Небезпеку для територіальної цілісності держави створюють не самі по собі регіональні відмінності й не локальні самоідентифікації, а штучні спекуляції на цьому ґрунті. Навряд чи можна погодитися з авторами фундаментальної праці «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» в тому, що нагальною проблемою для України є «подолання культурно-історичної різноманітності її регіонів», зокрема тих, які виявляються у геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях¹³. Нівелювання регіональних особливостей не тільки нездійсненне в принципі (принаймні в межах життя кількох поколінь), а й нерациональне, бо багатоманіття збагачує життєву палітру нації. Здорові політичні сили мають прагнути не до «подолання» різноманітності, а до цивілізованого розв'язання проблем, які на її ґрунті виникають, і цивілізованої ж протидії спробам політизації регіональних відмінностей. «Бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні неспівпадіння, а конфлікти інтересів і конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості і «перемоги за будь-яку ціну»¹⁴.

Чимало у цьому сенсі залежить і від науковців, насамперед від їхньої здатності не спокушатися спрощеними формулами й не експлуатувати стереотипні образи. Наприклад, міфологема поділеної на «Захід» і «Схід» України зовні має привабливий вигляд і може претендувати на зразок пояснювальної моделі в багатьох випадках. Але якщо подивитися на проблему серйозно, то ні Західної, ні Східної України як гомогенних просторів не існує. Це, до речі, наочно показав британський українознавець П. Роджерс. Він доводить, що історичні, демографічні, еконо-

мічні відмінності між Східною Галичиною, Волинням, Закарпаттям і Буковиною, з одного боку, і різні електоральні та соціокультурні пріоритети Харкова, Луганська та Сум — з другого, є переконливим свідченням того, що обидва концепти — «Західна Україна» та «Східна Україна» — науково неспроможні й підлягають реконструкції. Унікальність українського регіоналізму в тому, що він не стає на заваді створенню модерної, громадянської української національної ідентичності. Тому й описувати його слід у категоріях регіонального розмаїття, а не поділів¹⁵.

Загрозливою тенденцією, на нашу думку, стала експлуатація деякими політиками етнічного чинника на тлі об'єктивної поліетнічності українського соціуму. Це роздмухує ксенофобські настрої, сприяє розпалюванню національної ненависті та ворожнечі, створює проблеми із забезпеченням національної безпеки в цій царині.... Більшість серйозних вчених і аналітиків переконані, що за нових умов перед світовим співтовариством стоять завдання деполітизації етнічності й деетнізації політики; власне, і популярна на Заході модель мультикультуралізму ґрунтується на перенесенні ваги з етнічності на полікультурність.

Водночас сказане не варто тлумачити як нерозуміння чи відкидання значення етнічних чинників у житті сучасного українського соціуму. Ідеться лише про те, що етнокультурні конфлікти стали (за Кімлічкою В.) найбільш поширеним джерелом насильства у світі. І немає простих відповідей і чудодійних рецептів, щоб їх пом'якшити. Саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували радикально налаштовані представники політикуму¹⁶. В українському контексті це означає насамперед орієнтацію на таку стратегію націєбудівництва, яка дасть у підсумку ефект мінімізації культурних розмежувань і появи політичної, поліетнічної нації громадян¹⁷.

Отже, щоб суспільство не перетворювалося на воююче, у фундамент політики мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти — як громадян. При цьому зусилля влади повинні фокусуватися навколо позитивного смислового навантаження культурних кодів і національних міфів із постійною орієнтацією на толерантність.

1. Гаджиев К.С. Политическая наука. Москва: Международные отношения, 1995. С. 359.
2. Там же. С. 365-366.
3. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 272.
4. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 145.
5. Почепцов Г. Имиджология. Москва: Рефл-бук, 2001. С. 117.
6. Барт Р. Мифологии. Москва: Директ-Медиа, 2007. 459 с.
7. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 153.
8. Прусаускас А.А. Этнонационализм, многонациональное государство и проблемы глобализации. *Политические исследования*. 1997. № 2. С. 102.
9. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ: Стилос, 1998. С. 190.
10. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. С. 154. URL: <http://www.ukrhistori.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>.
11. Баталов Э. Я. Русская идея и американская мечта. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 30, 37.
12. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. С. 151.
13. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи/ Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Київ: НІСД, 2004. С. 188.
14. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. С. 278.
15. Rogers P. Division, Difference and Diversity: Regionalism in Ukraine. Україна модерна. Спеціальний випуск. Київ. 2007. С. 210 — 236.
16. Кімлічка В. Лібералізм і права меншин. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. С. 15, 149.
17. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. С. 285.

References

1. Hadzhyev K.S. Polytycheskaia nauka. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995. S. 359.
2. Tam zhe. S. 365-366.
3. Nahorna L. Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008. S. 272.
4. Nahorna L. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. S. 145.
5. Pocheptsov H. Ymydzhelohyia. Moskva: Refl-buk, 2001. S. 117.
6. Bart R. Myfolohyy. Moskva: Dyrekt-Medya, 2007. 459 s.
7. Nahorna L. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. S. 153.
8. Prazauskas A.A. Etnonatsyonalizm, mnohonatsyonalnoe hosudarstvo y problemy hlobalyzatsyy. *Polytycheskye yssledovaniya*. 1997. № 2. S. 102.
9. Nahorna L.P. Politychna kultura ukrainskoho narodu: istorychna retrospektyva i suchasni realii. Kyiv: Stylos, 1998. S. 190.
10. Yakovenko N. Kilka sposterezhen nad modyfikatsiiamy ukrainskoho natsionalnoho mifu v istoriohrafii. S. 154. URL: <http://www.ukrhistori.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>.
11. Batalov J. Ya. Russkaia ideya i amerykanskaia mechta. Moskva: Prohress-Tradytysia, 2009. S. 30, 37.
12. Nahorna L. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan. S. 151.
13. Ukrainska politychna natsiia: heneza, stan, perspektyvy/ Krysachenko V.S., Stepyko M.T., Vlasiuk O.S. ta in. Kyiv: NISD, 2004. S. 188.
14. Nahorna L. Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst. S. 278.
15. Rogers

P. Division, *Diffirence and Diversity: Regionalism in Ukraine*. *Ukraina moderna*. Spetsialnyi vypusk. Kyiv. 2007. S. 210-236. **16.** Kimlichka V. *Liberalizm i prava menshyn*. Kharkiv: Tsentr osvitynikh initsiatyv, 2001. S. 15, 149. **17.** Nahorna L. *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst*. S. 285.

Rudenko Yuliia. Social mythology in the public consciousness of Ukrainian society as a threat to national security

In the structure of social consciousness of modern Ukrainian society, the mythological (mythological) component, which is based on a simplified, irrational and dogmatic perception of social and political reality, occupies a significant place. As confrontational in nature, which does not take into account the depth and complexity of social and political processes, this type of understanding of reality at the activity level becomes a confrontation between different social, ethnic groups, religious communities, supporters of different political values and more.

This creates instability in the country and can threaten its national security. Therefore, research into the qualitative characteristics of this type of public consciousness may be of considerable practical importance in the context of national security.

Moreover, in our country, it is quite common for politicians to use (as a means) for constructing social myths, a phenomenon of historical memory, because historical realities are deeply reflected in the public consciousness. Accordingly, the «political history» of both the pre-socialist and socialist periods influences the formation of the social consciousness of modern Ukraine. Collective historical memory includes historical symbols (important events in the history of the people, figures, prominent personalities ...), mythological images and legends, stereotypes and more.

However, it would be unfair not to say that under appropriate circumstances, the social myth also performs certain positive social functions. For example, one can emphasize the compensatory function of myth: myth can mitigate the alienation of a person from society, and play the role of a kind of lightning rod. Social mythology is a social psychotherapy that simultaneously heals and moves away from reality, reconciles with it, simplifies and curbs it, gives the subject confidence in himself and, at the same time, dangerously. Myth takes on the necessary functions of man, which are beyond the control of science and can only partially fulfill religion and art – it forms in the members of this community the idea of a common destiny, makes sense of the existence of a certain people among others, contributes to its identification.

However, some scholars insist that the careless «construction» of social myths in Ukraine may threaten its territorial integrity; especially when there is a process of artificially exacerbating certain political elites of regional differences.

The danger to the territorial integrity of the state is created not by regional differences and not by local self-identification, but by artificial speculation on this ground. One can hardly agree with those scholars who believe that the pressing problem for Ukraine is to overcome the cultural and historical diversity of its regions, in particular those that manifest themselves in geopolitical,

ethno-cultural and religious orientations. Leveling regional peculiarities is not only unfeasible in principle (at least within the life of several generations), but also irrational, since all diversity enriches the nation's vital palette. Healthy political forces must strive not to «overcome» heterogeneity, but to solve the problems that arise on its basis in a civilized manner, and to counteract civilized attempts to politicize regional differences. For the real threat of a split is not the orientation mismatches, but the conflicts of interests and competition of nationalisms when they enter a stage of hostility and «victory at any cost.»

The exploitation by some politicians of an ethnic factor against the background of objective polyethnicity of the Ukrainian society has also become a threatening trend. It stirs up xenophobic sentiments, promotes national hatred and animosity, and creates problems for national security in this area. Most serious scientists and analysts are convinced that under new conditions, the world community faces the task of depoliticizing ethnicity and de-politicizing politics; in fact, the model of multiculturalism popular in the West is based on shifting the weight from ethnicity to multiculturalism.

Key words: social mythology, social consciousness, the instrumental function, historical memory, national security.